

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2009 metai

1

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2010

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2009

1

Vilnius 2010

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2009

1

Vilnius 2010

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2010
© Straipsnių autoriai, 2010

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

Lietuvos tūkstantmečiui

ZIGMANTAS K I A U P A

TŪKSTANČIO METŲ KELIAS*

Lietuvos vardas pirmą kartą buvo užrašytas XI a. pirmoje pusėje Kvedlinburgo vienuolyno analuose (*Annales Quedlinburgenses*), aprašant būsimojo šventojo Brunono misiją į pagonių kraštus ir jo kankinišką mirtį. 1009 m. Brunonas su palydovais pasiekęs Lietuvos ir Rusios paribį čia sugebėjo atversti į krikščioniškąjį tikėjimą pagonių *rex* Netimerą ir jo žmones, bet buvo nesutikusių krikštytis jo gentainių nužudytas.

Iš viso ciklo šv. Brunono misijai ir gyvenimui skirtų XI a. šaltinių¹ tik Kvedlinburgo analuose ir Titmaro Merzeburgiečio kronikoje (*Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*) minima Lietuva. Kituose šaltiniuose Lietuva slepiasi to meto krikščionių misionieriams labiau pažįstamos Prūsijos sąvokoje. Kurį laiką istoriografijoje vyravo požiūris, siejantis Brunono mirties vietą su Prūsija, bet jau po Antrojo pasaulinio karo įsitvirtino atidžiais tyrimais pagrįstas įsitikinimas, kad Brunonas krikštijo Netimerą ir žuvo Lietuvos ir Rusios paribyje². Pastaruoju metu atlikta šv. Brunono ciklo šaltinių tikrinių vardų analizė irgi teikia argumentų lokalizuoti šv. Brunono veiklą viename iš šio paribio kraštų, Lietuvoje³. Juolab, kad kitas minėto paribio kraštas, Rusia, jau buvo krikščioniškas ir jo valdovo krikštyti nereikėjo.

* * *

* Šis straipsnis yra papildytas straipsnio „The Road of a Thousand Years“, skelbto žurnale „Lituanus“ (Vol. 55:3, 2009, p. 5–27), variantas.

¹H. G. Voigt, *Brun von Querfurt. Mönch, Eremit, Erzbischof der Heiden und Märtyrer*, Stuttgart, 1907.

²J. Bieniak, Wyprawa misyjna Brunona z Kwerfurtu a problem Selencji, *Acta Baltico-Slavica*, 1969, t. 6, s. 191–193; I. Leonavičiūtė, Trys ar keturios šv. Brunono misijų šaltinių versijos?, *Tarp istorijos ir būtovės*, Vilnius, 1999, p. 19–21.

³B. Savukynas, Nomina propria in causa martyrii S. Brunonis Querfordensis, ten pat, p. 13–18.

Pažymėdami Lietuvos vardo pirmojo paminėjimo 1000 metų sukaktį, gyvename ar lankomės visiškai kitokioje Lietuvoje, nei ji buvo Netimero ir šv. Brunono laikais. Taip sakydamas neturiu galvoje neišvengiamos civilizacinės ir kultūrinės raidos rezultatų, kaip antai, po Lietuvos krikšto 1387 m. „prisijaukintą“ raštą, šaunamąjį ginklą, vidaus degimo variklį, elektrą, internetą, atominę elektrinę ir dar daugybę kitų akivaizdžių dalykų. Turiu galvoje pačios Lietuvos visuomeninę valstybinę sandarą, lietuvių tautos struktūrą.

Lietuvos ir lietuvių tautos požymiai per tą 1000 metų iš esmės pasikeitė, nors išliko sąlyginai pastovių juos nusakančių bruožų. Lietuva yra toje pačioje pasaulio vietoje, kurioje buvo prieš 1000 metų, lietuviai kalba ta pačia kalba. Bet ir šie požymiai, kaip sakyta, yra tik sąlyginai pastovūs, nes ir Lietuvos teritorijos ribos keitėsi, ir lietuvių kalba, kaip ir visos gyvosios pasaulio kalbos, išgyveno ir vis dar patiria pokyčius.

Labiausiai ir esmingiausiai keitėsi lietuvių etninės bendrijos ir jos gyvenimo organizavimo artimų ir tolimų kaimynų apsuptyje formos. XI a. pradžios lietuvių vadas Netimeras akivaizdžiai tebuvo vienos iš genčių vadas. Jis, nors ir turėjo stiprią valdžią, savo sprendimus svarbiausiais klausimais turėjo derinti su genties žmonių sueiga. Nors šv. Brunono ciklo šaltiniai, ypač hagiografiniai kūriniai, Netimerą nuosekliai vadina *rex*, pažodžiui suprasti šį įvardijimą kaip krikščioniškojo pasaulio karaliaus atitikmenį būtų nesupratimas⁴. XI a. pradžioje Netimero Lietuva tebebuvo ikivalstybinėje būklėje.

Sudėtingesnis klausimas, kokia teritorija buvo įvardijama Lietuvos vardu, kokio dydžio buvo toje teritorijoje gyvenusi žmonių etninė bendrija. Ar Netimero valdos buvo visa Lietuva, ar tik jos dalis? Šv. Brunono ciklo šaltiniai perša atsakymą, kad tik Lietuvos dalis. Juk šios valdos buvo Lietuvos paribyje su Rusia ir už jų ribų irgi turėjo plytėti lietuvių žemės⁵. Žinoma, kad lietuvių kalba nuo skeldėjančio baltų masyvo atsiskyrė maždaug nuo VII a.⁶ ir ja kalbančių žmonių teritorija buvo gana didelė, ji apėmė didžiąją Nemuno baseino dalį.

Nėra pagrindo kalbėti apie kokius nors 1009 m. laikotarpio susitelkusius esminius lietuvių gyvenimo pakitimus. Todėl kalbant apie Lietuvos socialinę, politinę ar kitokią vidinę raidą 1009 m. lieka simboline Lietuvos vardo pirmojo paminėjimo data. Tiesa,

⁴ Iš viso, suvokiant šv. Brunono ciklo šaltinių, ypač hagiografinių kūrinių, informaciją, nuolat kyla šių kūrinių autorių Bavarijoje ar Romoje informacijos šaltinių, jų patikimumo klausimas, taip pat hagiografinių kūrinių stereotipų problemos. Ne visada su jomis pavyksta susidoroti ir vos ne pažodžiui priimami minėtų šaltinių teiginiai, žr., pvz., E. G u d a v i č i u s, Šv. Brunono misija, *Darbai ir dienos*, 1996, t. 3(12), p. 120–123.

⁵ Jau rengiant šį straipsnį spaudai pasirodė naujos 1009 m. įvykių studijos (L. P a l m a i t i s, *Įmintos tūkstantmečio mįslės*, Kaunas, 2009; S. Birgelis, Lietuvos vardo tūkstantmetis teorijų ir klystkelių labirintuose, *Literatūra ir menas*, 2009, Nr. 38–40), kurių teiginiai ir išvados patenka į mokslinės diskusijos lauką, bet iš esmės nekeičia čia pateikto Netimero ir jo Lietuvos traktavimo.

⁶ Z. Z i n k e v i č i u s, *Lietuvių kalbos istorija*, t. 1: *Lietuvių kalbos kilmė*, Vilnius, 1984, p. 337–340, 376–377.

vertinant šį faktą Lietuvos pažinimo Europoje aspektu, galima sakyti, kad tai buvo lūžinis Lietuvos istorijos įvykis. Nežinota, negirdėta, o gal tik raštu neminėta Lietuva tapo žinoma Europai, nors dar labai apytikriai.

* * *

Esminiai pokyčiai lietuvių žemėse vyko XII a. pabaigoje – XIII a. pirmoje pusėje. rusų metraščių ir vakarinių lietuvių kaimynų kronikų duomenimis, lietuviai, kurių žemės iki to laiko buvo kaimynų veiksnių, bažnytinių misijų ar grobiamųjų karo žygių objektas, patys ėmė rengti žygius į Rusijos ir jiems giminingų baltų žemes, ypač šiaurės kryptimi, į Padauguvį. Čia XIII a. pradžioje lietuviai susidūrė su kolonistų vokiečių įkurtais valstybiniais dariniais, Rygos vyskupija / arkivyskupija ir Kalavijuočių ordinu. Užsimezgė lietuvių ir šių naujų regiono jėgų karas. Šis karas, Kalavijuočių ordinui 1237 m. tapus Vokiečių ordino padaliniu Livonijos ordinu, ir pačiam Vokiečių ordinui XIII a. pabaigoje po prūsų nukariavimo įsitraukus į Lietuvos nukariavimo žygius, virto ilgalaikiu Lietuvos karu su kryžiuočiais.

Lietuvių karo žygiai rodė išaugusį jų karinį potencialą, vidinės organizacijos kaitą. Daugybė požymių skatina kalbėti apie gentinės organizacijos vartimą valstybine. Pastarasis procesas vyko ne vieną dešimtmetį, tikėtina, su pakilimais ir atoslūgiais. Lietuvos valstybės susidarymas nėra gerai dokumentuotas, nenuostabu, kad egzistuoja kelios jos susidarymo hipotezės⁷. Bet kokių atveju, galutinai Lietuvą XIII a. trečiajame–ketvirtajame dešimtmetyje vienijo Lietuvos žemės (šiaurąja prasme) kunigaikštis Mindaugas. XIII a. ketvirtojo–penktojo dešimtmečių sandūroje gimė Lietuvos valstybė.

Jai teko pergyventi pirmąjį regioninį tarpvalstybinį konfliktą, kuriame, be Mindaugo ir jo vidaus priešininkų, dalyvavo rusiškieji Voluinės-Haličo kunigaikščiai, Livonijos ordinas, Rygos arkivyskupas, netiesiogiai buvo įtrauktas Romos popiežius. Mindaugas šią krizę įveikė 1251 m., pasikrikštijęs ir 1253 m. vainikuotas karaliaus karūna. Aštrėjant konfliktui su katalikiškosiomis Livonijos politinėmis jėgomis, jam teko susidurti su pagoniškąja reakcija. 1263 m. Mindaugas žuvo, bet jo valstybė, nors ir išgyveno sunkius laikus, išsilaikė.

⁷Z. Kiaupa, *Lietuvos valstybės istorija*, 2 leid., Vilnius, 2006, p. 25–27. Čia trumpai aptartos pagrindinės Lietuvos valstybės susidarymo hipotezės: Henrykas Paszkiewiczus teigė, kad Lietuva buvo suvienyta jau XIII a. pradžioje, tik jos valdovai dar neišsilaikydavo valdžioje ilgesnį laiką (H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. I: *Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa, 1933, s. 40–58; H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, London, 1954, p. 195–196); Tomas Baranauskas teigė, kad pastovi valstybinė organizacija lietuvių žemėse atsirado apie XI a. ir nedidelė Lietuvos valstybė nuosekliai augo į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę (T. Baranauskas, *Lietuvos valstybės ištakos*, Vilnius, 2000), Henrykas Lowmiańskis, Vladimiras Pašuto ir Edvardas Gudavičius, nevienodai interpretuodami lietuvių žemių socialinio-ekonominio išsivystymo lygį ir išorinių veiksnių įtakos turinį bei reikšmę, teigė, kad Lietuvos vienijimo darbas atiteko Lietuvos žemės (šiaurąja prasme) kunigaikščiui Mindaugui (H. Lowmiański, *Studija nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1–2, Wilno, 1931–1932; В. Пашута, *Образование литовского государства*, Москва, 1959; E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius, 1998).

Lietuva, lyginant su XI a. pradžios būkle, įgijo naują pavidalą. Mindaugas iš pradžių tebuvo Lietuvos žemės siaurąja prasme, lokalizuojamos Nemuno ir Neries tarpupyje, kunigaikštis. Jis sugebėjo pajungti savo valdžiai kitas lietuvių žemes – Nalšią, Deltuvą, Neries žemę, Žemaitiją, kurios savo ruožtu, dalijosi į dar mažesnius vienus. Lietuvių žemių masyvas, buvęs pereinamojoje stadijoje iš gentinės santvarkos į valstybinę, suvienytas vieno valdovo valdžioje, įgijo valstybinę būklę. Tai, be abejo, spartino lietuvių genčių konsolidavimąsi į glaudesnę etninę bendriją, tautą.

Mindaugo suburta ir apie 20 metų valdyta valstybė buvo pirmoji lietuvių valstybė. Lietuvos geopolitinė padėtis lėmė, kad jai teko atremti iš vakarų atslinkusį Vokiečių ir Livonijos ordinų bei kryžiaus žygių pavojų, perimti iniciatyvą Rusios žemėse bei pradėti ta kryptimi plėsti valstybės teritoriją. Mindaugo ir jo įpėdinių Lietuvoje susidūrė trys pasauliai – pagoniškas Lietuvos, katalikiškasis Europos ir stačiatikiškasis Rusios, su pasaulėžiūros, valstybingumo ugdymo ir kitais skirtumais. Mindaugas bandė visa tai sujungti, tačiau Vakarų pasauliui ignoruojant Lietuvos ir kitų baltų interesus, šis mėginimas nepavyko ir tapo perspėjimu kitoms Lietuvos žmonių ir valdovų kartoms. Ši nesėkmė lėmė ilgalaikę pagoniška likusios Lietuvos izoliaciją nuo Europos kultūrinių procesų, darė ją priverstinio krikšto ir Vakarų agresijos objektu.

Lyginant XI a. pradžios ir XIII a. Lietuvos, matant jų ne tik socialinio išsivystymo, bet ir politinės būklės skirtumus, kyla tų dviejų Lietuvių tęstinumo klausimas. Šaltiniai neleidžia pasakyti, ar tarp Netimero Lietuvos ir Lietuvos žemės siaurąja prasme ar kurios nors kitos lietuvių žemės buvo tiesioginis tęstinumas. Tačiau XI a. pradžios lietuviai neabejotinai buvo XIII a. lietuvių tautos, susivienijusios ar suvienytos vienoje valstybėje, pirmtakai. Tik ši XIII a. lietuvių tauta buvo esmingai pasikeitusi, lyginant su XI a. pradžios lietuvių masyvu, ji vienijo įvairias lietuvių gentis valstybėje, buvo gana ryškiai socialiai stratifikuota.

* * *

XIII a. pabaigos – XIV a. Lietuvos geopolitinė padėtis skatino Lietuvos valdovus iš Gedimino dinastijos skverbtis į rytuose išsidriekusią Rusios erdvę. Susiskaldžiusios ir politiškai nusilpusios vakarinės Rusios kunigaikštystės viena po kitos buvo įjungtos į Lietuvos valstybę. XIV–XV a. sandūroje buvo susidariusi tokia padėtis, kad Rusios žemės Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje sudarė iki 80 % valstybės teritorijos, etniniai lietuviai valstybėje buvo kiekybinė mažuma. Ši aplinkybė, taip pat įsivaizdavimas, esą Rusios kunigaikštystės Lietuvai pasiduodavo savo noru, be prievartos, padėjo XIX a. istoriografijoje susiformuoti ir ilgai egzistuoti koncepcijai, esą Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvusi lietuvių–rusų ar net rusų–lietuvių valstybė⁸. Lietuvos

⁸ Žr., pvz., vieno ryškiausių šio teiginio kūrėjų rusų istoriko M. Liubavskio darbą (*Очерк истории Литовско-русского государства*, Москва, 1910).

valdovų veikla prisijungiant Rusios kunigaikštystes buvo imta interpretuoti kaip Rusios vienijimo veikla.

Peno tokiai interpretacijai davė 1358 m. didžiojo kunigaikščio Algirdo (1345–1377) pareiškimas, kad jam turinti priklausyti visa Rusia. Iš tikrųjų, Algirdas ir kiti Lietuvos valdovai, rengdami žygius į Rusios žemes, stengėsi jas pajungti savo valdžiai, kitaip sakant, tos žemės buvo vienijamos ne kaip savarankiška politinė jėga, o buvo įjungiamos į Lietuvos valstybę. Labai paplitusi nuomonė, kad Lietuva daugumą tų žemių prisijungė taikiai, nesutikdama jų visuomenės pasipriešinimo. Lietuvos valstybėje jas administruoti buvo pavedama Gedimino dinastijos kunigaikščiams, pradinėje jų pavaldumo Lietuvai stadijoje buvo stengiamasi nekeisti konkrečių prijungtų žemių socialinės struktūros ir vidaus gyvenimo normų.

Būtent visos šios aplinkybės buvo laikomos pakankamu pagrindu XIV–XVI a. Lietuvą skelbti lietuvių–rusų valstybe. Vis dėlto pastaroji koncepcija dažnai sulaukdavo ne tik ją palaikančių ir plėtojančių tyrinėtojų, bet ir oponentų. Nesigilindami į diskusijų dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prigimties istoriją, trumpai aptarsime naujausius pastarųjų metų istoriografijos teiginius.

Stephenas C. Rowellas, ištyręs XIV a. pirmos pusės Lietuvos valstybės istoriją, vadina ją *pagonių imperija (a pagan empire)*⁹. Lietuviai Rusios žemes užgrobdavę jėga, po to, atleidus spaudimą, jos buvo išlaikomos kompleksinėmis diplomatijos ir dinastinių vedybų priemonėmis¹⁰. Lietuvių etninės žemės buvo jos valdovų atrama, šie savo ruožtu visoje didžiulėje valstybėje užtikrino *pax lituanicum*, t. y. saugų žmonių ir prekių judėjimą¹¹.

XIV a. – XVI a. pirmos pusės Lietuvos valstybės lietuviškųjų ir rusiškųjų žemių santykį, pasitelkdamas *imperijos* sąvoką, aiškina Zenonas Norkus¹². Lietuva vykdžiusi agresyvią ir ekspansyvią politiką, organizuodama karo žygius ir plėsdamasi tomis kryptimis, kur jos nestabdė pranašesnės jėgos. Visiškai reikia sutikti su minėto autoriaus mintimis, kad Lietuvos skverbimasis į Rusios žemes nebuvo taiki ekspansija¹³. Tiesa, ne visada viena ar kita Rusios kunigaikštystė būdavo prijungiama prie Lietuvos valstybės kariniais veiksmais. Kartais tai būdavo padaroma „taikiai“, visada su kalaviu prie šono, nors nebūtinai jį ištraukiant iš makščių.

⁹ S. C. Rowell, *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva*, Vilnius, 2001, passim.

¹⁰ Ten pat, p. 88.

¹¹ Ten pat, p. 312.

¹² Z. Norkus, Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ar paveldo „dalybos“*, Vilnius, 2008, p. 205–261.

¹³ Ten pat, p. 239. Tą patį jau anksčiau teigė: S. C. Rowell, *Iš viduramžių...*, p. 88–93; Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 m.*, 3 leid., Vilnius, 2005, p. 103–104; Z. Kiaupa, *Lietuvos valstybės istorija...*, p. 39–41.

Kitas Z. Norkaus *imperinis* argumentas yra Lietuvos valstybėje buvusios ryškios branduolio arba *metropolijos* ir pakraščių, *ukrainų* ar *periferijų* sritys¹⁴. Branduolys arba *metropolija* – tai valstybės lietuviškosios žemės, *periferijos* – rusiškosios žemės. Šios valstybės dalys skyrėsi etnine gyventojų sudėtimi, kas svarbiau – konfesija (lietuviai – pagonys, nuo 1387 m. katalikai, rusėnai – stačiatikiai), o svarbiausia – dalyvavimu valstybės valdyme. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės viešpataujančio elito branduolį sudarė vieno iš valstybės etnosų – lietuvių diduomenė. Istoriografijoje gerai žinoma, kad po 1387 m. Lietuvos krikšto naujakrikščiai lietuvių bajorai gavo išskirtines teises dalyvauti valstybės gyvenime. Stačiatikių žemių politinė visuomenė (išskyrus XV a. jau labai negausius Gedimino giminės kunigaikščius) nedalyvavo Lietuvos valstybės valdyme ne tik pagoniškuoju laikotarpiu, bet net iki XVI a. pradžios, kai valdžią su didžiuoju kunigaikščiu besidalijusioje Ponų taryboje tebuvo tik vienas stačiatikis.

Būtina pasakyti, kad Rusios žemės Lietuvos valstybėje nebuvo monolitinis darinys, kuris galėtų būti priešpriešinamas valstybės branduoliui – lietuviškosioms žemėms. Lietuvos valstybės rusiškasias žemes vienijo tikyba ir gal šiek tiek – buvusi bendra praeitis Kijevo valstybėje. Bet tarp Kijevo ir Lietuvos valstybių laikotarpių šių žemių istorijoje buvo dalinių kunigaikštysčių laikotarpis, parodęs, kad Kijevo Rusioje nebuvo pasibaigę integraciniai procesai, tarp jų ir etniniai. XIV a. Lietuva užėmė ir vėliau valdė Voluinę, Polocko (krivičių), Kijevo, Smolensko ir kitas Rusios žemes, bet ne vientisą politinį ir etninį masyvą. Lietuvos valdovų pastangos valstybėje turėti stačiatikių bažnyčios metropolitą, t. y. institutą, kuris galėtų sutvirtinti jų valdžią visoje Rusioje, bet taip pat vienytų Rusios žemes, duodavo tik laikinus pasiekimus ir nebuvo efektyvios¹⁵. Kiekvienos iš Rusios žemių ryšys su Lietuvos valdovais buvo reikšmingesnis jų gyvenime, negu tarpusavio ryšiai, kurių neigti irgi negalima.

Taigi, Lietuvos valstybę etnokonfesiniu požiūriu sudarė lietuviai katalikai ir rusėnai stačiatikiai. Pastarųjų žemėse dar nebuvo pasibaigęs vidinio konsolidavimosi visos valstybės mastu procesas. Bet Lietuvos valstybė, ir prisijungusi didelius Rusios plotus, liko lietuvių valstybė. Jos subjektu buvo Gediminaičių dinastija, iš pastarosios išsiskyrę Jogailaičiai bei XIV–XV a. sandūroje Vytauto (1392–1430) valdymo metu į valstybės valdžios aukštumas iškilę lietuvių bajorų viršutinio sluoksnio nariai, greitai įgiję ponų vardą. Jau Jogailaičių valdymo Lietuvoje laikų (1440–1572) pradžioje Ponų taryba sugebėjo valstybės valdymo struktūroje atsistoti greta valdovų ir reprezentuoti lietuviškąją valstybingumą. Kalbėti apie lietuvių–rusų valstybę galima tik kalbant apie jos etnokonfesinę sudėtį ir etnokultūrinę ypatybę, bet politiniu požiūriu ji buvo lietuvių valstybė.

Ši Lietuva vėlgi skyrėsi nuo Netimero ir Mindaugo Lietuvos. Išaugo teritorija, keitėsi gyventojų struktūra. Kito lietuvių samprata, prie etninių ir konfesinių požy-

¹⁴Z. Norkaus, Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija, p. 240–243.

¹⁵S. C. Rowell, Iš viduramžių..., p. 160–201.

mių iškilo valstybė kaip vis svarbesnis Lietuvos apibūdinimo dėmuo. Lietuvių etnijos ribose klostėsi Lietuvos politinė tauta, XVI a. pradžioje jos pagrindas buvo viršutiniai bajorijos sluoksniai, ponai, dar 1501 m. skelbė *Mes, Lietuva*¹⁶.

* * *

XVI a. intensyvi socialinė, ekonominė ir politinė Lietuvos raida bei kultūriniai pokyčiai keitė šią politinę tautą. Valstybės gyvenime vis labiau buvo pastebimi visi bajorų luomo sluoksniai. Jie stiprėjo ekonomiškai ir siekė išplėsti savo teises ar sulyginti jas su ponų teisėmis. Šiuos poslinkius žymėjo XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais atsiradę ir palaiptiesiems įtaką valstybės gyvenimui auginę visos valstybės bajorų seimai, 1529 m. priimtas I Lietuvos Statutas, XVI a. penktojo dešimtmečio pradžioje atsiradę bajorų žemės teismai. 1564–1566 m. valstybės ir visuomenės reformos bei tuomet priimtas II Lietuvos statutas užbaigė bajorų luomo sluoksnių teisinį sulyginimą, vertė Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę bajorų luomo valstybe. *Mes, Lietuva*, galėjo skelbtis ir skelbėsi visas bajorų luomas, ne tik ponai.

Kitas svarbus poslinkis buvo dar valdant Žygimantui Kęstutaičiui (1432–1440) pradėto katalikų ir stačiatikių bajorų teisių sulyginimo užbaigimas. Tai buvo minėtų visuomeninio-politinio gyvenimo pokyčių veikimo visoje valstybėje ir todėl neišvengiamo stačiatikių bajorų palaiptiesio išitraukimo į valstybės gyvenimą pasekmė. Be to, XVI a. viduryje Lietuvoje stiprėjanti Reformacija, kuri įtraukė ne tik buvusius katalikus, bet ir dalį stačiatikių, griovė lietuvių / katalikų ir rusėnų / stačiatikių bajorų atskirties sieną. *Mes, Lietuva*, galėjo skelbtis ir skelbėsi visi Lietuvos valstybės bajorai, nepriklausomai nuo etninės priklausomybės ar išpažįstamos krikščioniškos konfesijos.

1569 m. šitokia Lietuva sudarė Liublino uniją su Lenkija. Atsirado ir iki 1795 m. gyvavo jungtinė Lenkijos ir Lietuvos valstybė, jau amžininkų vadinama Abiejų Tautų Respublika. Ją sudarė dvi lygiateisės valstybės, valdė dvi politinės bajorų tautos, Lenkijos ir Lietuvos. Bendri abiem Respublikos valstybėms buvo renkami valdovas ir bajoriškasis seimas. Abi valstybės išlaikė savo teritorijų atskirumą, išdus, kariuomenes, aukštuosius valstybių pareigūnus. Bendra turėjo būti užsienio politika ir tokia būdavo, tiesa, su išimtimis. Abiejų valstybių vidaus gyvenimas pakludavo saviems įstatymams, nors ir nevengta unifikacijos, ypač tose valstybinio gyvenimo sferose, nuo kurių galėjo priklausyti užsienio politikos tikslų realizavimas (mokesčiai karui reikalams)¹⁷.

¹⁶ J. Kiaupienė, „*Mes, Lietuva*“. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas)*, Vilnius, 2003, p. 9 ir kiti.

¹⁷ Detaliai Lietuvos valstybės funkcionavimą Abiejų Tautų Respublikoje ištyrė Ivanas Lappo (*Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*, Kaunas, 1932) ir Adolfas Šapoka (*Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos*, Kaunas, 1938).

Todėl negalima sutikti su XIX a. Lietuvos istorikais Teodoru Narbutu ir Simonu Daukantu, kurie Lietuvos valstybės istoriją baigė 1569 m., ar su pagrindinėmis XIX a. – XX a. pirmos pusės Lenkijos istoriografijos srovėmis, beatodairiškai tapatinusiomis Abiejų Tautų Respubliką ir Lenkiją. Pastaraisiais dešimtmečiais istoriografinė situacija Lenkijoje iš esmės keičiasi, bene geriausiai ją atspindi Juliuszo Bardacho darbai, kuriuose Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė parodyta kaip lygiateisė su Lenkija Abiejų Tautų Respublikos dalis¹⁸. Tokia koncepcija priimama ir Vakarų istoriografijoje, kurios ilgą laiką buvo senosios Lenkijos istoriografijos įtakoje. Tokią slinktį liudija kad ir jungtinės valstybės įvardijimas ne Lenkija, bet Lenkijos ir Lietuvos valstybe¹⁹.

Per visą Abiejų Tautų Respublikos gyvavimą vyko natūralus Lietuvos ir Lenkijos politinių bajorų tautų suartėjimas, juolab, kad jų struktūriniai pagrindai buvo analogiški. Ši suartėjimą lėmė rūpestis bendrais Respublikos reikalais, telktis skatinusi vis sudėtingesnė jos padėtis tarp stiprėjančių kaimynų, plintantys abiejų valstybių bajorų ir ypač didikų šeimyniniai ryšiai bei iš jų išplaukiantys nuosavybės rūpesčiai, lenkų kalbos virtimas viešojo bendravimo kalba ir Lietuvoje. Šiuose procesuose galima įžvelgti Respublikos bajorų politinės makrotautos formavimąsi. Tačiau visiškai aišku, kad iki Respublikos gyvavimo pabaigos XVIII a. pabaigoje tokia tauta nesusiformavo, Lietuvos ir Lenkijos bajorų tautos nesusiliejo į vieną.

Skirtumų išliko ir Lietuvos bajorų politinės tautos viduje. Valstybės rusiškųjų žemių bajorai mokėjo lenkų kalbą, dabartinė tyrimų būklė neleidžia sakyti, kad jie buvo dvikalbiai. Lietuviškųjų žemių bajorija ir XVIII a. nebuvo praradusi lietuvių kalbos. Viešojoje erdvėje, išskyrus bažnyčią, neginčijamai vyravo lenkų kalba. Bet dauguma lietuvių bajorų kalbėjo dviem kalbom, viešajame gyvenime pirmavo lenkų kalba, bet namie ar bendraujant su valdiniais – lietuvių. Simptomiški yra dideli lietuviškų elementorių tiražai XVIII a. 1759–1791 m. Vilniuje buvo išleista bajorų ir valstiečių vaikams skirto elementoriaus „Mokslas skaytima raszta lietuwiszka...“ 14 leidimų, dažnai tūkstantiniais tiražais²⁰.

¹⁸ J. Bardach, *O Rzeczpospolitą Obojga Narodów*, Warszawa, 1998, s. 27–63.

¹⁹ Veikalų antraščių pavyzdžiai: J. Lukowski, *Liberty's Folly: The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century, 1697–1795*, London, 1991; R. I. Frost, *After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War, 1655–1660*, Cambridge, 1993; A. S. Kamiński, *Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697*, Cambridge, 1993; G. Schulz, *Das Polnisch-Litauische Königreich: Machtverfall und Teilung*, München, 1995; D. Stone, *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795*, Seattle and London, 2001; *The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context, c. 1500–1795*, ed. R. Butterwick, Palgrave, 2001.

²⁰ Vilniaus universiteto spaustuveje 1776 m. buvo atspausdinta ir parduota 560 elementoriaus egz., 1777 m. – 1300 egz., 1778 – 1260 egz., 1779 – 725 egz., 1780 – 1150 egz., 1781 – 1120 egz., 1782 – 1810 egz., 1783 – 798 egz., 1784 – 365 egz., 1785 – 730 egz., 1786 – 550 egz., 1787 – 100 egz., 1788 – 935 egz., 1789 – 360 egz., 1790 – 2800 egz. – J. Lebedys, *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, Vilnius, 1976, p. 98–102.

1569–1795 m. matome dar vieną Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos pavidalą. Pasikeitė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija, bet kur kas svarbiau, kad pakito ir valstybinė būklė. Lietuva sudarė uniją su Lenkija, bet neišnyko nei unijos sukurtoje Abiejų Tautų Respublikoje, nei unijos partneryje – Lenkijoje. Lietuva ir Lenkija buvo federacinės valstybės narės su visais valstybių požymiais.

Šiuo laikotarpiu apie lietuvių tautą kalbėti labai sudėtinga. Vienu metu egzistavo etninė ir politinė tautos, jos nesutapo. Politinė Lietuvos bajorų tauta buvo daugiakalbė (lietuviai, rusėnai, atsikėlę lenkai ar vokiečiai) ir daugiakonfesinė (katalikai, stačiatikiai, protestantai, unitai). Ją sudarė vienas tuometinės visuomenės sluoksnis, ji valdė ir reprezentavo Lietuvos valstybę. Tuo pačiu metu egzistavo lietuvių etnija, lietuvių tauta, kurią sudarė visų luomų lietuvių kilmės žmonės, bajorai, valstiečiai, miestiečiai. Dauguma jų ir kalbėjo lietuviškai.

Kadangi valstybės valdymas buvo sukonzentruotas bajorų, t. y. kiekybinės mažumos rankose, tai didžioji lietuvių tautos dalis buvo atsidūrusi valstybinio-politinio gyvenimo paraštėje. Tai stabdė lietuvių tautos konsolidavimą, lėmė jos natūralios raidos poreikių ignoravimą. Ryškiausia tokio ignoravimo išraiška buvo lietuvių kalbos nevertinimas ar labai ribotas vartojimas viešajame gyvenime. Tai akivaizdžiai stabdė kalbos raidą, varžė jos galimybes būti visų lietuvių tautos socialinių sluoksnių kasdienio bendravimo kalba.

Reikėjo tam tikro akstino ir susiklosčiusių aplinkybių, kad lietuvių kalba išeitų į viešąjį visuomenės gyvenimą. Taip atsitiko Respublikos gyvavimui artėjant į pabaigą, 1794 m. sukilimo metu. Lietuvių kalba prabilo aukščiausia valstybės valdžia – Lietuvos aukščiausia tautinė taryba. Ji paskelbė atsišaukimus, aiškinančius sukilimo tikslus ir raginančius jungtis į kovą su valstybę užėmusia Rusija²¹. Atsišaukimai buvo adresuoti visiems luomams: bajorams, valstiečiams, miestiečiams.

Šis efektingas lietuvių kalbos šuolis į valstybės gyvenimo erdvę buvo, kaip ir pats 1794 m. sukilimas, trumpas. Trečiasis Respublikos padalijimas 1795 m. iš esmės keitė Lietuvos politinę būklę ir jos kultūrinės raidos perspektyvas.

* * *

Daugiau kaip 100 metų, 1795–1918 m., Lietuva išbuvo Rusijos imperijos sudėtyje (žemės kairiajame Nemuno krante tik nuo 1815 m., o 1915–1918 m. Lietuvos žemės buvo okupavusi Pirmajame pasauliniame kare su Rusija kariaujanti Vokietija). Šis ilgas XIX a. buvo intensyvių pokyčių abiejuose lietuvių tautos pavidaluose, politinėje bajorų tautoje ir lietuvių etnose, metas²². Politinė bajorų tauta, praradusi valstybę,

²¹ 1794 m. sukilimo lietuviškieji tekstai perspausdinti Juozo Tumelio parengtame leidinyje „Tado Kosciuškos sukilimo (1794) lietuviškieji raštai“ (Vilnius, 1997).

²² Sintetinis XIX a. Lietuvos istorijos vaizdas išdėstytas: E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje*, Vilnius, 1996. Ši knyga buvo atrama rašant apie XIX a. procesus Lietuvoje, nors į kai kuriuos reiškinius pažiūrėta iš kito taško.

neišnyko. Dalis jos narių kolaboravo su Rusijos valdžia, dalis laikėsi konformistiškai, bet dauguma puoselėjo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atkūrimo kartu su Lenkija, taigi, visos Abiejų Tautų Respublikos, idėją. Ne tik puoselėjo, bet ir stengėsi įgyvendinti įvairiais būdais priešindami Rusijos imperijai. Tai buvo ir vieša visuomeninė-kultūrinė veikla, ir konspiracinė politinė. Ryškiausi to pasipriešinimo Rusijos imperijai proveržiai buvo 1830–1831 ir 1863–1864 m. sukilimai, kuriuos organizavo ir kuriems vadovavo bajorija.

Valstybės netektis dar labiau suartino Lietuvos ir Lenkijos bajorų tautas, į sukilimus jos kildavo kartu ir siekė to paties – atkurti valstybę. Sukilimai buvo bendri buvusios Abiejų Tautų Respublikos politinių tautų veiksmai, tik jau amžininkų akyse įgiję lenkišką apvalkalą ir vadinami „lenkų sukilimu“, Lietuvos sukilėliai bajorai ėjo kariauti už „Lenkiją“. Lietuvos ir Lenkijos santykių ateities sprendimas buvo atidedamas laikui po sukilimo ir tų būsimų santykių modelis būdavo įvairus. Antai labai apibendrinant ir formalizuojant galima sakyti, kad 1863 m. „baltieji“ su Jokūbu Geištoru priešakyje Lietuvą matė Lenkijos provincija, Antanas Mackevičius – lygiateise federacijos nare, Konstantinas Kalinauskas ar Jokūbas Daukša siekė atskiros Lietuvos valstybės, o vyskupas Motiejus Valančius ir jo aplinka akcentavo laisvą etnokultūrinę būti²³.

Minėtus XVIII a. pabaigos Lietuvos visuomeninio-politinio gyvenimo lituanizacijos daigus tik tokiais ir galima laikyti, tuo labiau, kad jie, žlugus valstybei, nebuvo pratęsti. XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais užgimęs kultūrinis lituanistinis sąjūdis neužgeso iki Lietuvos valstybės atkūrimo, tik keitėsi jo turinys, dalyviai ir tikslai. Pradinėje stadijoje tai buvo Romantizmo epochos pagimdytas bajorų kultivuojamas aktyvus dėmesys lietuvių kalbai, folklorui, istorijai, grožinės literatūros ir religinės raštijos lietuvių kalba kūrimas²⁴. Jau pradinėje judėjimo stadijoje į jį buvo įtraukiami ir lietuviai valstiečiai ar, kitaip sakant, liaudies žmonės. Jie daugiau buvo pasyvūs jo dalyviai: nuosekliausi lietuvių kalbos vartotojai, folkloro pateikėjai.

XIX a. viduryje, kurį Lietuvoje galima pavadinti Motiejaus Valančiaus (1801–1875), 1845–1850 m. Žemaičių dvasinės seminarijos Varniuose rektoriaus, nuo 1850 m. Žemaičių vyskupo, epocha²⁵, kultūrinis lituanistinis sąjūdis gyvavo lietuvių bajorų ir liaudies žmonių sąveikos lauke. Baudžiavos ir Rusijos imperijos režimo sąlygomis formavosi daugiasluoksnė socialine bei veiklos krypčių ir apimčių prasme lietuvių kultūra. Ji atsigrėžė į liaudį: valstiečius, smulkiuosius bajorus, miestelėnus. Be maldaknygių ir elementorių, liaudžiai lietuvių kalba buvo leidžiamos įvairios prak-

²³ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, p. 151–152; B. Genzelis, Lietuvos ateities perspektyvų analizė XIX a. viduryje, *Problemos*, 1970, Nr. 2, p. 65.

²⁴ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, Kaunas, 1939, passim.

²⁵ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, p. 176–190 ir kt.; V. Merkys, *Motiejus Valančius. Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius, 1999, passim.

tinės knygelės, kalendoriai su švietėjiškais tekstais. Tuo pačiu metu formavosi elitinės kultūros lietuvių kalba pradmenys (Simono Daukanto ir M. Valančiaus istorijos darbai, Jurgio Pabrėžos botanikos tyrinėjimai), egzistavo lenkakalbė, bet pabrėžtinai lietuviška kultūra (Teodoras Narbutas, Liudvikas Jucevičius ir kt.).

Esminius pokyčius lietuvių tautos raidoje padarė 1861 m. baudžiavos panaikinimas ir 1863–1864 m. sukilimo pralaimėjimas. Baudžiavos panaikinimas valstiečių masėms atvėrė kelią į teisinę ir kultūrinę emancipaciją, sukilimo pralaimėjimas buvo iš viso didžiausias smūgis Lenkijos ir Lietuvos bajorijai, tradicinei jų visuomenių politinei jėgai. Buvusios Respublikos etnopolitines unijines tradicijas kultivuojanti bajorijos dalis susidūrė su kitomis lietuvių socialinėmis-politinėmis srovėmis. Galima kalbėti apie prasidėjusį Lietuvos bajorų luomo skeldėjimą lenkybės ar lietuvybės pagrindu. 1863 m. sukilimas tapo konsoliduotos Lietuvos bajorų politinės tautos saulėlydžiu, į jos vietą ėjo kito pavidalo lietuvių tauta.

Tai buvo tauta, kurią sudarė visų socialinių sluoksnių atstovai ir kurios bene svarbiausiu skiriamuoju bruožu tapo lietuvių kalba. Tokia tauta kūrėsi į visuomeninį kultūrinį gyvenimą aktyviai įsitraukiant lietuvių valstiečiams ir iš valstiečių trobų išėjusiems inteligentams. Ji atsirėmė į XIX a. kultūros lietuvių kalba įdirbį ir, kovodama su Rusijos valdžios represijomis, toliau ugdė tokią kultūrą. Iš esmės valstietiškas šio kultūrinio judėjimo pobūdis ir jo etnis, ne politinis, lietuviškumas objektyviai kreipė jį ne tik prieš rusifikaciją, bet ir prieš lenkėjimo, etninio ir politinio, reiškinius.

Bajorai, su kaimu ir lietuvių kalba ryšį praradę miestiečiai, pasaulietinė inteligentija ir dvasininkai turėjo apsisprešti, kas jie, lietuviai ar lenkai. Tuo labiau šis klausimas turėjo tapti aktualus XIX a. pabaigoje pradėjus kurtis lietuviškoms politinėms partijoms, skelbusioms Lietuvos valstybės atkūrimo idėjas, o lenkų tautai irgi einant valstybės atkūrimo linkme.

Lenkakalbių Lietuvos bajorų, žmonių iš išsilavinusių sluoksnių, puoselėjusių bajorų politinės tautos vertybes, įskaitant išlaikytą skirtingumo nuo lenkų tautos jausmą, nesitapatavusių su lenkais, laikusių save piliečiais senosios Lietuvos valstybės, kurią jų akyse keitė naujoji lietuviškai kalbanti Lietuva, padėtis buvo itin sudėtinga. Dalis jų ryžtingai pasuko etninės lietuvybės link, dalis buvo linkę laikyti save lenkakalbiais lietuviais, kiti, laikydami save lenkais, vis vien tėvyne laikė Lietuvą, o ne Lenkiją. Šios žmonių grupės dalyvavo lietuvių kultūriniame ir politiniame gyvenime, palaikė jį ar bent neprieštaravo lietuvių tautinio judėjimo tikslams.

Kitai buvo su tais Lietuvos gyventojais, bajorais ar miestiečiais, kurie be išlygų įsiliejo į lenkų tautą. Jie savo likimą siejo su Lenkija, Lietuvą matė tik vienoje valstybėje su pastarąja. Tokia pozicija kėlė pavojų lietuvių tautinio judėjimo tikslams ir sąlygojo kultūrinę bei politinę įtampą tarp lietuvių ir Lietuvos lenkų.

Taip formavosi moderni lietuvių tauta, kurią etninės lietuvybės pagrindu sudarė įvairių socialinių sluoksnių žmonės, daugiausia valstiečiai ir iševiai iš jų – pasaulietiniai

intelligentai bei dvasininkai, dalis bajorų ir XIX–XX a. sandūroje dar negausūs miestiečiai. Juos į modernią tautą jungė ne tik lietuvių kalba, bet ir politiniai siekiai, aki-vaizdžiai pasireiškę 1905 m. revoliucijos metu. Lietuvoje, greta visai Rusijai būdingų demokratinės konstitucinės ir „raudonosios“ revoliucijos srovių, pasireiškė, nustelbdama pirmąsias, tautinė srovė. Jos pakilimas buvo 1905 m. sušauktas lietuvių tautos atstovų suvažiavimas Vilniuje, įėjęs į istoriją Didžiojo Vilniaus seimo vardu²⁶.

Ši naujo pavidalo lietuvių tauta, tebegyvenusi be valstybės „tautų kalėjimu“ vadintoje Rusijos imperijoje, kūrė savo socialines, kultūrinės, politines struktūras. Lietuviška veikla sklido visuose Lietuvos gyventojų sluoksniuose ir visoje lietuvių gyvenamoje erdvėje. XX a. pradžioje įvyko tikras lietuvių kultūros sprogdimas, ir reikia visiškai sutikti su Vincu Trumpa, teigusiu, kad Lietuva kultūriškai nepriklausoma tapo gerokai anksčiau negu politiškai²⁷.

Kitas šios naujo pavidalo modernios lietuvių tautos žingsnis buvo nepriklausomybės atkūrimas palankiai susiklosčius aplinkybėms, Pirmajam pasauliniam karui einant į pabaigą ir žlungant Eurazijos ir Vidurio Rytų Europos imperijoms. Tačiau ne palankios aplinkybės, o modernios lietuvių tautos susitelkimas, etnokultūrinių ir politinių siekių dermė padarė galima ir įgyvendinama 1918 m. vasario 16 d. deklaraciją apie Lietuvos valstybės atkūrimą.

1905 m. į politinę areną išėjusios ir 1918 m. atkūrusios Lietuvos valstybę modernios lietuvių tautos struktūra iš esmės išliko tokia pati iki mūsų dienų, XXI a. pradžios. Joje visiškai išnyko iš ankstesnių amžių išlikę luominių struktūrų pėdsakai, keitėsi kaimo ir miesto gyventojų santykis, gausėjo ir vis didesnę reikšmę tautos gyvenime įgijo išsilavinusių žmonių sluoksnis – inteligentija. Bet tauta išliko visų lietuvių socialinių sluoksnių namai, kokiais ji tapo apjungdama lietuvių etnijos ir politinės tautos funkcijas. Tauta kaip teisiškai lygiateisių piliečių sambūris, Lietuvos valstybės, kuri XX a. ir gyvavo, ir buvo laikinai išnykusi iš pasaulio politinio žemėlapiu, subjektas.

* * *

Per 1000 metų buvo nueitas ilgas kelias nuo Netimero gentainių iki modernios tautos, piliečių sambūrio, 1990 m. vėl atkūrusio savo valstybę. Kažin, ar galima be išlygų sutikti su dažnai cituojamu Czesława Miłoszo posakiu, kad moderni lietuvių tauta yra filologijos vaisius, t. y. kad kalbos, ne politinių konstantų, reikšmės iškėlimas lietuvius padarė tikra tauta. XIX a. už kultūrinį būvį kovojusi lietuvių tauta XIX–XX a. sandūroje ėmė skelbti politinius savo valstybės siekius. Ji tai pradėjo daryti tautos viduje įvykus didžiuliams socialiniams pakitimams, joje susijungus jaunoms politinėms jė-

²⁶ 1905 m. revoliucijos tautinius bruožus parodė: A. Tyła, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, Vilnius, 1968; naujausia Didžiajam Vilniaus seimui skirta monografija: E. Motieka, *Didysis Vilniaus seimas*, Vilnius, 1996.

²⁷ V. Trumpa, *Lietuva XIX amžiuje*, Chicago, 1989, p. 124.

goms ir daliai senosios politinės tautos palikuonių. Būtent kompleksinis etnokultūrinis ir politinis judėjimas pagimdė moderniąją lietuvių tautą. Lietuvių kalba buvo vienas iš svarbiausių įrankių, kuriais ši nauja tauta siekė savo politinių tikslų, bet jis buvo ne vienintelis. Ne mažiau svarbus politinių kovų verpetuose buvo socialinis solidarumas, tai, kas vadintina tautos vienybe. Žinoma, ne absoliutus solidarumas, kiekvienas iš tautos socialinių sluoksnių turėjo savo specifinių siekių. Bet šie siekiai tautai sunkiomis valandomis buvo derinami, pajungiami bendriems užgimstančios tautos interesams.

Lietuvoje retkarčiais vis dar kartojama tezė, kad tarp politinės Lietuvos bajorų tautos ir moderniosios lietuvių tautos nėra jokio perimamumo, kad Lietuvos bajorai jau XVII a. visiškai nutautėjo ir virto lenkais, kad Lietuvos valstybė 1918 m. buvo ne atkuriamą senąją Lietuvos valstybę, o visiškai naują valstybę, neturinti jokio ryšio su 1795 m. žlugusia Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste²⁸. Bet ne taip galvojo Vasario 16 d. akto signatarai, teigę, kad Lietuvos taryba *atstatanti nepriklausomą, demokratinius pagrindais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje*²⁹. Ne naujai kurianti, o atstatanti. Taip buvo deklaruotas naujos valstybės ryšys su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. Šio ryšio esmė plačiau nepaaiškinta, bet numanu, kad šalia emocinio ryšio turėtas galvoje ir istorinis teisinis perimamumas, išreikštas, beje, ir Vilniaus skelbimu sostine.

Lietuvos tarybos pareiškimas galėjo būti sąlygotas to meto politinių aplinkybių. XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje, niekuo nevaržomi, tik atsiremami į Lietuvos istorijos pažinimą bei nebandydami modernizuoti praeities, taikydami jai šiuolaikinių tautos sąvokos turinį, turime pripažinti, kad ir lietuvių tauta, ir pati Lietuva, nuolat besikeisdama, pereinama iš vieno pavidalo į kitą, niekad nenutraukė įvairių ryšių tarp tų pavidalų.

Dabartinė Lietuva ir lietuvių tauta yra tiesioginė XI a. pradžios Netimero Lietuvos ir tuometinių lietuvių palikuonė. Esanti toje pačioje pasaulio vietoje ir kalbanti ta pačia kalba. Ji daug kartų keitėsi, tapdavo kitokia, bet ne kita.

²⁸ Žr., pvz., Arvydo Šliogerio teiginius: „...archaiškoje Lietuvoje politinis luomas egzistavo, tačiau vėlėgi – jo įtaka moderniosios Lietuvos sukūrimui buvo nulinė. Jau XVII a. šis luomas buvo visiškai atsiskyres nuo gentinio lietuviško substrato, o Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo įleidusi šaknis ne į lietuvių, o į lenkų etnosą. Lietuviškas gentinis substratas, iš kurio ir atsirado modernioji Lietuvos valstybė ir lietuvių tauta, egzistavo už Žečpospolitos [Abiejų Tautų Respublikos – Z. K.], kaip politinio darinio valstybės ribų. Na, o carų Rusija, okupavusi kunigaikštystę, atėmė politinę galią ir iš buvusio politinio luomo. Dabar „Šiaurės Vakarų kraštą“ valdė Rusijos imperijos biurokratai. Archajiškoji Lietuva (tiksliau – Lenkijos) valstybė buvo galutinai sunaikinta“. (A. Šliogeris, Mažvydas ir Lietuva, *Literatūra ir menas*, 1997 m. vasario 15 d.)

²⁹ 1918 m. vasario 16 d. aktas pirmą kartą buvo paskelbtas laikraštyje „Lietuvos aidas“ 1918 m. vasario 19 d.

THE WAY TRAVELLED IN A MILLENNIUM

Summary

ZIGMANTAS KIAUPA

Lithuania has gone a long way of written history since 1009. During that period shapes of the Lithuanian nation and its political organization, i.e. forms of the state, changed a number of times. In the first half of the thirteenth century the state of Lithuania was established, the subject of which was the ruler and his family – the dynasty. A political nation of boiars of Lithuania developed by the late fifteenth to early sixteenth centuries and it broke through the rulers' monopoly of the state subject already during the reforms of the 1560s. In 1569 the rulers of Lithuania and Poland created the Polish-Lithuanian Commonwealth where political nations of boiars of both countries became the true subject of the state. Although those nations took a road of cultural and political approximation, they did not merge into one until collapse of the Polish-Lithuanian Commonwealth and along with it – the Grand Duchy of Lithuania in 1795. The Lithuanian historiography of the nineteenth century was the sunset of the political nation of boiars and shaping of a modern nation. This process of creation of a modern nation which contained all the social strata of the Lithuanian ethnos and considered the Lithuanian language and ethnic origin the key characteristics of belonging to the nation accelerated after release of peasants from serfdom in 1861 and the last political action of boiars as a social class, namely the insurrection of 1863–1864, which they lost. The Great Sejm of 1905 held in Vilnius and declaration of an independent democratic state on 16 February 1918 were milestones in the way travelled by Lithuania from the tribal existence to the modern Lithuanian nation. Subjects of the new state of Lithuania were all citizens of Lithuania without any differences in terms of their social class or ethnic origin.

Gauta 2009 m. kovo mėn.

Zigmantas Kiaupa. Profesorius, humanitarinių mokslų daktaras, Vytauto Didžiojo universiteto profesorius, Lietuvos istorijos instituto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos skyriaus vyr. mokslo darbuotojas. Mokslinių interesų kryptys – LDK istorija, šaltiniotyra. Keliolikos monografijų ir keliasdešimties straipsnių lietuvių ir užsienio kalbomis autorius.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108, Vilnius

El. paštas: kiaupa@istorija.lt